

ANAYASAL VATANSEVERLİK KAVRAMININ ANLAMI, AMAÇLARI VE BU KAVRAM IŞIĞINDA GEÇMİŞLE YÜZLEŞME POLİTİKALARI

*Dr. Şafak EVRAN TOPUZKANAMIŞ**

GİRİŞ

Türkiye 21. yüzyıla, içeriği, nedenleri ve amaçları çok tartışılan bir “yeni anayasa” gündemi ile girmiştir. Çalışmamızı yürüttüğümüz tarih itibarıyla bu gündemin can alıcı tartışma maddelerinden biri vatandaşlıktır. Vatandaşlık, “yeni anayasa” gündemi çerçevesinde ele alınırken anayasal vatanseverlik kavramı sıkça dile getirilmektedir; hatta bu kavram neredeyse kutsallaştırılmaktadır. “Yeni anayasa” gündeminde sadece bu kavram değil diğer birçok kavram, farklı tartışmaların görmezden gelindiği tek kutuplu bir düşünce ikliminde ele alınmaktadır. Bu süreçte, her ne kadar farklı bakış açıları yansıtılmaya çalışılsa da belirli bakış açılarının ısrarla vurgulandığı görülmektedir.

“Yeni anayasa” yapımında çıkış noktamız, 1982 Anayasası metnindeki çelişkiler ve terminolojik tutarsızlıklar mı olacaktır? 1982 Anayasasını eleştirerek mi Türkiye için “uygun” anayasayı formüle edebileceğiz? Anayasa hukukçusu, hangi kurallar ve ilkeler çerçevesinde yol alacak ve yeni bir anayasa hakkında yeni bir söz, hukuk içinde kalınarak nasıl söylenilecektir? En zoru da anayasa hukukçusu, aşına olmadığı kavramları temellendirme acizliği hissederse bunu nasıl aşabilecektir? Karmaşıklaşan toplum ve devlet yapısı karşısında anayasa hukukunun problemlerini, sadece hukuk içinde kalarak değerlendirebilmek her geçen gün daha da zorlaşmaktadır. Anayasa

* Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı

hukuku, anayasal vatanseverlik gibi birçok disiplini ilgilendiren bir konuyu nasıl değerlendirecektir? Bunun için *Çağlar*'ın da belirttiği üzere, “anayasa hukukçusunun çalışma tezgâhına yığılan yeni problemlerin adını koyabilmek için önce, başka bir zamanda başka mekânda üretilmiş kavramsal cihazı yenilemek, anayasa problemini farklı kurmak gerekir¹.”

Siyasî yapıyı düzenleyen kuralları inceleyen anayasa hukukunun sınırlarında, politik alana ilişkin problemleri anlayabilme ve politik terminolojiyi hukuk içinde değerlendirme sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle sanki anayasa hukukunun yet(e)mediği noktada, kurtarıcı olarak anayasa bilimine sığınılmaktadır. Anayasa bilimi, siyasî yapıyı bir bütün olarak değerlendirme çabasıdır². Bu ifade arayışı; anayasanın politiği hukuka dönüştürme, önce siyasî sonra da sosyal sistemi kurumsallaştırma işlemine³ göndermede bulunmaktadır. Eğer anayasa biliminin üç kilit kavramı; toplum, devlet ve hukuk ise⁴ anayasa bilimi her devlet tipiyle ilgili tarihi ve sosyolojiyi hesaba katmak zorundadır.

¹ **Çağlar**, Anayasal Demokrasi, s. 234.

² Gözler'e göre “anayasa bilimi” terimi isabetsizdir. Eğer bilim kelimesi kullanılacaksa bunun yerine anayasa hukuku bilimi tercih edilmelidir. **Gözler**, Anayasa Hukukunun Metodolojisi, s. 138.

³ **Çağlar**, Anayasa Bilimi-Bir Çalışma Taslağı, s. 7.

⁴ **Çağlar**, Anayasa Bilimi-Bir Çalışma Taslağı, s. 6 ve 11. 19. yüzyılda anayasa hukuku, siyasî otoriteyi düzenlemeye öncelik veren ve kurumsal yönü ağır basan bir hukuk dalıdır. Hukuken üstün ve bağlayıcı bir kural olmaktan çok yönlendirici bir metin olma özelliğini taşıyan ilk dönem anayasacılığında, olması gereken hukuk ağır basmaktadır. Bkz. **Kaboğlu**, s. 11. Siyaset bilimi tek tek olay ve olguların incelenmesiyle tümevarım yöntemini uygular. Siyaset bilimi, anayasa hukuku incelemeleri üzerinde önemli bir etki yapmıştır. Çünkü bu iki disiplinin inceleme konuları hemen hemen aynıdır. Anayasa hukuku, siyasî hayatın gerçeklerini hukukî olarak çerçeveleyen ve bunları düzenlemekle görevli hukuk dalıdır. Siyaset bilimi ise siyasal yaşamın bir bütün olarak bilimsel bir yöntemle incelenmesidir. Bkz. **Kaboğlu**, s. 13. “Siyasî hayatı hukukî olarak çerçeveleyen anayasa hukuku, siyasal yaşamı inceleyen bilim dalı olan siyaset bilimi sayesinde gerçeklik zeminine oturmuştur; ancak hukukun payının azalması sorununu da gündeme taşımıştır.” **Kaboğlu**, s. 13. 1954'de Fransızlar, Anayasal Hukuk (Droit Constitutionelle) olarak bilinen dala “et Institutions Politiques” Siyasal Kurumlar deyimi ekleyerek

Sarıbay'ın işaret ettiği üzere, anayasanın ve anayasacılığın özündeki hukukî değil politik mesele öncelikle dikkate alınmalıdır. “(...) Bir halkın yeni anayasa yapmaya yönelik niyeti, o halkın içinde bulunduğu ulusal ve uluslararası politik ve kültürel ortamın telkinleri doğrultusunda toplumu yeniden inşa etme arzusudur. Toplumu yeniden inşa ediş her yerde ve her zaman politik bir içeriğe sahiptir ve politik iktidarın merkezindeki tartışmalarla paralel bir şekilde gerçekleşmektedir⁵.” Yeni bir toplum arayışının yöntemi siyasî; dili siyaset dilidir⁶. Bu nedenle toplumu yeniden inşa etmeye yönelik kavramlardan biri olan anayasal vatandaşlığı, sadece hukuk içinde değerlendirebilmemiz güçtür. Kavramı tahlil edebilmek için politika biliminden, sosyal psikolojiden ve tarih yazımının niteliklerinden -haddimizi de aşmadan- söz etmek zorundayız.

Anayasal vatandaşlık, vatandaşlığı anayasallık gibi bir sıfatla nitelendirince sanki vatandaşlığın sahip olduğu (eğer varsa) “olumsuz” çağrışım dışarıda bırakılmakta ve vatandaşlık neredeyse “olumlu” bir anlam kazanmaktadır. Bu kavramın ilk andaki “karşı konulamaz olumlu” çağrışımı, bu kavrama ilişkin eksikliklerin, açıkların, açmazların görmezden gelinmesine yol açabilmektedir. Bu nedenle çalışmamızda, “vatandaşlığın anayasal değerler çerçevesinde değerlendirilmesine neden karşı çıkılabilir ki?” sorusunu yanıtlamaya çalışacağız. “Bu tip” vatandaşlığı, tartışmasız ve yansız kılmaya dönük “anayasal” zırhı aşabilmek için bu kavramın neden

siyasî olayların ve davranışların da ele alınması gerekliliğini ortaya koymuşlardır. Esen'e göre, siyasî bilim, olanı; anayasa hukuku ise olması gerekeni gösterir derken anayasa hukukunu fikir spekülasyonu temelinde indirgememek lazımdır. Anayasa hukukunda kullanılan ilk metot, olayların kurallara uygunluğunu araştıran hukuksal metottur. İkincisi ise daha çok gözleme bağlı olarak olayların nedenlerini açıklayan siyasal bilim metodudur. **Esen**, s. 23, 28, 31.

⁵ **Sarıbay**, *Politik Anayasacılık*, s. 385. Politik bir varlık olan devletin hukukî bir imge olarak topluma sunulmasında yani politik olanın hukuk yoluyla apolitik şekilde topluma sunulmasının ardında yatan çelişkiyi *Sarıbay* şöyle açıklamaktadır: (...) Hukuku apolitik bir vasıta olarak gören devlet elitinin, politik gücü ellerinde tutmanın verdiği güvenle gerektiğinde kendi amaçları doğrultusunda hukuku politikleştirebileceklerini varsaymaları. **Sarıbay**, *Politik Anayasacılık*, s. 385.

⁶ **Dikmen Caniklioğlu**, *Yeni Bir Anayasa İçin/İçinde Haklar ve Özgürlükler*, s. 243.

tartışıldığını ve hangi sorunları “çözmek” adına ileri sürüldüğünü tespit ederek başlamak zorundayız. Sonrasında ise bu kavramın geçmişle yüzleşme politikalarına ve bellek çalışmalarına etkisini değerlendirmeye çalışacağız.

I. ANAYASAL VATANSEVERLİK KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

A. ANAYASAL VATANSEVERLİK KAVRAMININ İÇERİĞİ VE ORTAYA ÇIKIŞ NEDENLERİ

Postmodernlikle beraber modernliğin tüm kalelerinin tartışmaya açıldığını ve modernliğin simgesel olarak somutlaştığı ulus-devletin de bu tartışmalardan payını aldığını görmekteyiz. Tartışmaların odaklandığı konu, ulus-devlet inşa sürecinde, bireylerin farklılıklarının görmezden gelinerek bu farklılıkların, vatandaşlık statüsü altında eritilmesidir⁷. Ancak vatandaşlık hâlâ bir yandan devlet ve birey ilişkisinin somutlaştığı statü iken diğer yandan o toplumdaki üyeleri, kamusal alanda buluşturan bir sıfattır ve bu yönüyle modern devletin en klasik bir arada yaşama formülüdür. Vatandaşlık statüsünün henüz aşılamayan ve vazgeçilmez mevcudiyeti karşısında, vatandaşlığın “yet(e)mediği” sorunları aşmak adına, bir arada yaşamaya ilişkin farklı önerilerin üretildiğini görmekteyiz. *Erdem*’e göre klasik vatandaşlık kavramının, farklılıkları bir arada tutmadaki yetersizliği yeni bir kavram arayışına yol açmıştır, anayasal vatanseverlik de bu süreçte ortaya çıkan bir kavramdır⁸. *Coşkun*’a göre ise acilen çözülmesi gereken bir sorun varsa ve mevcut kavramlar söz konusu sorunu çözmeye yeterli değilse, arayışlara girilir ve eskisinden farklı araçlarla olaylara yaklaşılır. Anayasal vatandaşlık da sorun çözmeye aday kavramlardan biridir⁹.

⁷ “(...)Kamusal görünürlüklerine müsaade edilmeyen, dışlanan ve ötekileştirilmiş olan kimlikler, artık farklılıklarıyla birlikte eşit olma talebini seslice dile getirir oldular. Eski döneme ait olan anlayışlar ve bunlar üzerine kurulu olan yapılar giderek meşrûyetlerini yitirmeye başladılar. Bu kavramlardan biri de, vatandaşlık kavramıdır.” *Erdem*, s. 8.

⁸ *Erdem*, s. 8.

⁹ *Coşkun*, s. 81.

Anayasal vatandaşlık, “vatandaşların bir arada yaşamaları nasıl gerçekleşecektir?” sorusunu yanıtlamak üzere yol çıkan, bir arada yaşamaya dair sorunları çözmek adına denenen ancak birçok açıdan da eleştirilen bir kavramdır. Acı tecrübeler sonrasında bir toplumun bir arada yaşayabilmesi hâlâ mümkün müdür? Ya da farklılarla dolu bir toplum, bir üst başlıkta birleştirebilir mi?, sorularını sorar. İlk soru, Almanya’yı; ikinci soru ise Avrupa Birliği’ni akla getirmektedir. Almanya, Yahudi soykırımını kendi geçmişinde kabullenebilmek için vatandaşlığı, anayasal değerler temelinde tanımlama gayreti içine girmiştir. Avrupa Birliği’nde ise Avrupa Birliği vatandaşlarının özellikle Avrupa Birliği Anayasası temelinde ortak bir Avrupalı kimliğine sahip olması hedeflenmiştir.

Türkçe literatürde “anayasal vatandaşlık/yurttaşlık” olarak ifade edilen¹⁰, “anayasal vatandaşlık” (verfassungspatriotismus) kavramı, 1970’li yıllarda Alman siyaset bilimcisi *Dolf Sternberger* tarafından ortaya konulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında müttefik devletlerin gözetimi altında yeniden kurulan Federal Almanya Cumhuriyeti’nde milliyetçilik kavramının kullanılması, uzun bir süre resmî olmayan ya da dile bile getirilmeyen bir yasaktır. Bu kavram, 1960’larda Almanya’yı bir arada tutacak, insanlara bir siyasî sisteme aidiyet duygusu verecek bir kurumun ne olduğu; yıkıcı Alman milliyetçiliğine alternatif bir kurumun var olup olmadığına ilişkin tartışmalarda ortaya çıkmaktadır¹¹.

Aslında bu kavramın temelleri, *Sternberger*’in de hocası olan *Karl Jaspers*’da bulunabilir. *Jaspers*, “*Alman Suçunun Sorunları*” eserinde, Alman suçuyla yani Yahudi soykırımıyla, bir bütün olarak ilgilenmenin “özgür kamusal iletişimle” mümkün olduğunu ileri sürerek, “karşılıklı

¹⁰ 1990’lı yıllarda Prof. Dr. *Nur Vergin* tarafından “anayasal vatandaşlık” olarak Türkçe’ye kazandırılmıştır. Vergin, “Yeni Siyaset ve Siyasî Partiler” başlıklı makalesinde (Türk Yurdu, No:70, Haziran 1993) bu kavrama yer vermektedir. Anayasal vatandaşlığın, anayasal yurttaşlık olarak ifade edilmesi hakkında bkz. **Coşkun**, s. 83; **Kaya/Tarhanlı**, Türkiye’de Azınlıklar ve Anayasal Yurttaşlık, http://www.tesev.org.tr/etkinlik/yeyniyay_16subat2005.php, 10.12.2008. Bu kavram, “anayasaya bağlılık” şeklinde de ifade edilmektedir. **Göztepe**, s. 230.

¹¹ **Göztepe**, s. 230.

kınama” yerine “yardımsever çabaya dayalı bir dayanışma” ile bu sorunun halledilebileceği üzerinde durmaktadır. Bu tartışma, “eşitler arasında özgür iletişim” fikrini ortaya çıkarmıştır¹². Beraber yaşama konusundaki öneriler ve tartışmalar aslında Almanya için yeni değildir. 1919 tarihli Weimar Anayasası döneminde de “devlette kendini evde gibi hissetmek- (sich in diesem Stat zu Hause fühlen) nasıl sağlanır sorusu gündemdedi ve siyasî entegrasyonun sağlanabilmesi için hukukî teori ile sosyolojinin bir arada çalışılması gerektiği ileri sürülmekteydi¹³.

Anayasal vatanseverlik kavramıyla *Sternberger*, “sakıncalı” milliyetçilik kavramı yerine, yeni bir kavram üretmekte ve bu kavramla Alman halkının yarattığı anayasaya bağlı olmayı ve bu anayasanın temsil ettiği değerlere sahip çıkmayı vurgulamaktadır¹⁴. Milliyetçilik vurgusuna yer vermeden, millî sadakat ve bütünlüğün sağlanmasının Alman Anayasasında yer alan ilkelere ve kurallara bağlılıkla mümkün olacağını belirtmektedir¹⁵. *Sternberger*'e göre 18. yüzyıl sonuna kadar vatanseverlik, ortak kuralları ve özgürlükleri sevmektir. Bir anlamda, anayasal vatanseverlik, ulus-öncesi vatanseverliğe dönüşü ifade eden bir düzeye sahiptir¹⁶.

Almanya'nın sorunlarını çözebilmek adına geliştirilen anayasal vatanseverlik kavramının, Avrupa Birliği vatandaşlığı, ortak Avrupalı kimliği, Avrupa Birliği kamusal alanı yaratılması ve Avrupa Birliği Anayasası hazırlanması sürecinde özellikle *Habermas*'ın fikirleri ekseninde tekrar gündeme geldiğini görmekteyiz. *Habermas*'ın fikirleri, Avrupa Birliği'nde

¹² **Müller**, Constitutional Patriotism, s. 18; **Müller**, On the Origins, s. 280-282.

¹³ **Müller**, Constitutional Patriotism, s. 19.

¹⁴ **Göztepe**, s. 230. *Sternberger*'in ulus-devlet hakkındaki fikirleri için bkz. **Müller**, On the Origins, s. 283.

¹⁵ **Kaya/Tarhanlı**, s. 17.

¹⁶ **Müller**, On the Origins, s. 283. Eski Yunanca'da “*patriotes*” kavramından türeyen ve “*pater*” (baba) kökünden türetildiği için, aynı soydan gelen anlamını taşıyan “*patriot*” sözcüğü, Latince'nin geç döneminde “aynı ülkenin insanı” anlamına sahiptir. Modern Batı dillerine Fransızca kökenli bir sözcük olarak giren “*patriot*” sözcüğü ise modern dünyada, vatan sevgisiyle dolu ve vatanına bağlı olan insan anlamını taşımaktadır. **Göztepe**, s. 230.

birleşen ve farklı kültürlere sahip çok sayıda milletin ortak bir siyasal tasarı etrafında birleşmesinin formülü olarak sunulmaktadır¹⁷. Bu yapı, kültürel, dinsel, geçmişe dönük bir Avrupa yerine politik, rasyonel, geleceği kuran bir Avrupa projesidir. Farklı ulus-devlet halklarının, ortak çıkarlar etrafında ve farklı kimliklerini göz ardı ederek, Avrupa Birliği çatısı altında siyasal, rasyonel ittifaklar kurabilecekleri varsayımına dayanır¹⁸.

Habermas'a göre Avrupa'da kimlik oluşturma koşulları: Avrupa sivil toplumunun doğuşu, Avrupa çapında bir kamu alanının oluşması ve bütün Avrupa vatandaşlarının paylaşabilecekleri bir siyasî kültürün şekillenmesidir¹⁹. *Habermas*, Avrupa Birliği'nin milliyetçi bir yapıya sürüklenmemesi ve farklı kültürden, dinden ve ulus-devletlerden gelen insanların, Avrupa Birliği çatısı altında ortak çıkarlar için geleneksel kimliklerini bir yana bırakarak siyasal ve rasyonel ittifaklar kurabilmesinin yolunun anayasal vatandaşlık ile mümkün olacağı belirtilmektedir.

B. ANAYASAL VATANSEVERLİK KAVRAMINA İLİŞKİN SORUNLAR VE ELEŞTİRİLER

Anayasal vatandaşlık kavramını önemli kılan, Almanya'nın siyasî tecrübeleri, Avrupa Birliği'nin kimlik ve aidiyet sorununa çözüm bulma arayışdır. Ayrıca bu kavram, yukarıda belirtilen düşünürlerin çizgisinde gelişmektedir. Ancak *Müller*'a göre anayasal vatandaşlık hem normatif

¹⁷ **Gülalp**, Anayasal Vatandaşlık, <http://www.yenianayasaicin.org/?p=99#more-99>, 15.04.2009; **Coşkun**, s. 82. *Habermas*, Avrupa Birliği vatandaşlığının komüniter ya da kültürel yaklaşımların milliyetçi bir yapıya taşıyacağı tespitinde bulunarak farklılıklara saygı gösteren bir cumhuriyetçi yapıya yer vermektedir. **Kaya/Tarhanlı**, s. 15.

¹⁸ **Kaya/Tarhanlı**, s. 15. "Günümüzde yasaya somut bir içerik kazandırılması (substantification) süreci, Avrupa'nın geleceğine ilişkin anayasa tartışmalarının, artık anayasa hukukçularını ve siyaset felsefecilerinin alanı olmaktan çok, giderek iktisatçıların, toplumbilimcilerin ve siyaset bilimciler arasındaki son derece uzmanlaşmış söylemlerin sahası haline geldiği anlamını taşır(...) Avrupa'nın, siyasî bir topluluk olarak, yurttaşlarının bilincinde yalnızca ortak bir para şeklinde kök salması mümkün değildir." **Habermas**, Avrupa, s. 303.

¹⁹ **Habermas**, Avrupa, s. 313.

olarak hem de bu fikri geliştiren düşünürlerden bağımsızdır²⁰. Bu kavramın, belli düşünürlerin çizgisinde tartışılıyor olması, kavramın önemini gölgelememektedir. Ancak bir arada yaşamının adını koymak, toplumlara özgüdür. Bir arada yaşayanlar, bir arada yaşama isteklerini ve yollarını öncelikle kendileri belirlemelidir. Kaldı ki anayasal vatanseverlik kavramının, soyut olduğu ileri sürülmektedir. Alman Anayasa Mahkemesi yargıcının belirttiği üzere, anayasal vatanseverlik “seminer odasında doğmuş solgun, renksiz bir fikir”dir²¹. Bir diğer sorun, yazılı anayasası olmayan ya da anayasal geleneği güçlü olmayan bir devlette anayasal vatanseverliği tartışmanın pratik olarak imkânsız olmasıdır. İsrail ve İngiltere gibi yazılı bir anayasaya sahip olmayan devletlerin anayasal vatanseverliği somutlaştırabilmesi güçtür. *Müller*'a göre anayasal vatanseverliğin nesnesi, yazılı bir belge olarak anayasa metni değil anayasal kültürdür. Bu kültür, yazılı metin üzerinden gelişmek zorunda değildir²².

Vatandaşların kendi geleneklerini ve grup kimliklerini ortak evrensel ilkeler yoluyla yansıtması bu kavramın en önemli unsurlarından biridir²³. *Müller*'e göre tikel olan evrenseli anlamayı sağlayabildiği gibi evrensel olanın de tikelden türediği gerçektir²⁴. Ancak anayasal vatanseverlik bu yönüyle fazlasıyla evrenselci bir yaklaşıma sahiptir ve bu yönüyle tikeli anlamakta ve anlamlandırmakta zayıf kalabilecektir. Kaldı ki anayasalar, zaten evrensel değerlerin birçoğunu içermektedir. Sosyal işbirliği tikele dayanıyorsa ve ülke sınırları içinde geliyorsa ve siyasî iktidar kaçınılmaz şekilde tarihi deneyimlerden ve kültürel geçmişten etkileniyorsa bu da aslında başka bir ad altında milliyetçiliğin devamıdır²⁵.

²⁰ **Müller**, *Seven Ways*, s. 24.

²¹ **Müller**, *Constitutional Patriotism*, s. 6.

²² **Müller**, *Seven Ways*, s. 22.

²³ **Müller**, *On the Origins*, s. 287.

²⁴ **Müller**, *On the Origins*, s. 294; **Müller**, *Seven Ways*, s. 20.

²⁵ Eleştiriler hakkında bkz. **Müller**, *Seven Ways*, s. 22. Anayasal vatanseverliği, post-milliyetçilik, statik milliyetçilik olarak adlandıranlar da mevcuttur. **Müller**, *Three Objections*, s. 196.

Anayasal vatandaşlıktan bahsederken milliyetçiliği telaffuz etmemek adına vatandaşlığa hatta anayasal değerlerle bezenmiş vatandaşlığa sığınıyoruz. Bunu da milliyetçiliğin “zararlı bir arada yaşama modeli” olduğu öngörüsüyle yapıyoruz. Ancak *Kerestecioğlu*’nun belirttiği üzere, milliyetçiliğin içeriği söylemler üzerinden anlam kazandığı için, her ülkeye göre milliyetçiliğin anlamı değişmektedir. Tek bir milliyetçilikten bahsetmek güçtür²⁶. Çünkü milliyetçilik, liberal milliyetçilik, muhafazakâr milliyetçilik, yayılmacı milliyetçilik, sömürgecilik karşıtı ve sömürgecilik sonrası gibi farklı uygulamalara ve doktrinlere sahiptir. Milliyetçilik, özgürleştirici, rasyonel ve hoşgörülü bir niteliğe bürünebildiği gibi, saldırgan, yayılmacı, irrasyonel ve düşmanlık körükleyen bir kimlik de kazanabilmektedir²⁷. Kaldı ki milliyetçiliği ve millî çıkarları globalleşmeye engel olarak gören ülkeler, ulusal güvenlik gerekçesiyle milletleşerek dünya sahnesinde bir yer tutmaya çalışan ülkelere karşı son derece milliyetçi, millî çıkarları koruyucu politikalar izlemektedir²⁸. *Özcan*’ın da belirttiği üzere, ülkeleri millet altındaki birimlere veya yerelliklere ayırıştırmak için olağanüstü çaba gösterilmesi

²⁶ **Kerestecioğlu**, s. 310.

²⁷ Örneğin sömürgecilik sonrası gelişen milliyetçilik hareketleriyle, Avrupa’da gelişen milliyetçilik akımları arasında bir karşılaştırmanın yapılması oldukça güçtür. *Emerson*, Avrupa’dan farklı olarak, milliyetçiliğin sömürge topraklarında farklı bir şekilde yol aldığını söyler. Sömürge altındaki topraklarda amaç kendi kendini yönetmektir. Ancak kendi kendini yönetecek varlığın niteliği ve bileşimi henüz bilinmemektedir. **Emerson**, s. 96. *Kohn*’a göre “batılı-isteğe bağlı milliyetçilik” ve “doğulu-organik milliyetçilik” şeklinde iki tür milliyetçilik vardır. *Kohn*, İngiltere, Amerika ve Fransa’da ulusçuluğun daha akılcı, çoğulcu ve iyimser bir yapıya sahip olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü bu ülkelerde milliyetçilik, toplum sözleşmesine dayanmaktadır ve orta sınıfların savunduğu toplumsal ilerleme düşüncesine hizmet etmektedir. Doğuda ise milliyetçilik daha duygusal ve otoriter bir içerik kazanmaktadır. Bu tür milliyetçilik, orta sınıfın geri kalmışlığından kaynaklanmakta ve folklorik öğeleri ön plana çıkarmaktadır. **Kohn**, *The Idea Of Nationalism*, s. 16; **Kohn**, *The Nature of Nationalism*, s. 1001-1021. *Öğün* ise batı ve doğu tipi milliyetçilik anlayışları arasında bir fark olmadığını ve milliyetçiliğin bir duygu olarak, bir kültürel sendrom olarak bütün dünyada aynı tezahürlerle ortaya çıktığını ileri sürmektedir. **Öğün**, s. 175.

²⁸ **Güvenç**, s. 28.

dikkat çekicidir. Ancak başta ABD olmak üzere, büyük devletler kendi ülkelerini hiçbir zaman millet altı birimlere ayırtırmak istememektedir. Mesela, 26 Ekim 2001’de ABD’nin çıkardığı “Patriot Act”, hem Amerikan milliyetçiliğini, hem de Amerikan Devleti’nin siyasal ve hukuksal temellerini güçlendirmeye yöneliktir²⁹.

Anayasal vatanseverliğin, postmodern çağın akışkan kimliklerini analiz için fazla modern olduğu söylenebilir. Çünkü modernliğin sıkıntılarını aşmak için türetilen bu kavram, modernliğin sıkıntıları içine hapsolmaktadır. Ayrıca evrensel değerlere yapılan bu vurgu, evrensel değerlerin kutsallaştırılmasına ve onun dışındaki başka değerlerin görmezden gelinmesine yol açabilecektir. Bu nedenle anayasal vatanseverliğin “sivil bir din” olduğu ve “McCartizm” çağrışımına sahip olduğu ileri sürülmektedir³⁰. Başka bir anlatımla, belli değerlerin kutsallaşması ve bu noktada bu değerlerin üstünlüğünün kabul görmesi yönünde baskıların yaratılabileceği tartışılmaktadır. Farklı etik ve politik ilkeler üzerinde anayasal vatanseverlik, kendini beğenmiş bir üstünlük kurma çabası içinde midir? Müller’a göre anayasal vatanseverlik geleneksel değerleri, müzikal birikimi, askeri başarıları görmezden gelmez. Anayasal vatanseverliğin savunduğu, “tarihteki belirli değerlerin tasavvurundan uzaklaşmamak, özeleştiriye sağlayacaktır” fikridir³¹. Taylor’a göre ise anayasal vatanseverlik etik ve politik ilkelere gönderme yapması nedeniyle anayasaldır; ancak içinde hâlâ vatanseverliği barındırmaktadır. Bu ilkeleri hayata geçirebilmek için tarihi bir projeye bağlanmak gerekir ve bu bir çeşit şovenizmdir. Çünkü bu ifade içinde bizim demokrasimiz, toplumsal rejimimiz ve liberalizm modelimiz birçok ülkeden üstündür, iddiasını içermektedir³².

²⁹ “Romanya’daki para verilen çingene yurttaşlarla “özgür doğmuş” İngiliz ya da soyu Clovis’e dayanan bir Fransız kendini aynı görmek istemiyor ve son tahlilde kendi ulus-devletlerini korumayı tercih ediyor”. Özcan, Neoliberalizmden Sonra Hukuk Devleti, s. 403.

³⁰ Eleştiri için bkz. Müller, Seven Ways, s. 23

³¹ Müller, Seven Ways, s. 23.

³² Ancak yine de Taylor’a göre anayasal vatanseverlik, “en az tehlikeli sosyal politik bağlılık formudur.” Taylor, A Secular Age, Religion in the Public Sphere:

“Yasal” ya da “hukukî” vatanseverlikten değil anayasal vatanseverlikten bahsederek aslında anayasalara büyük bir önem atfedilmektedir. Böylece uzun soluklu anayasacılık faaliyeti görmezden gelinmektedir. Oysa, anayasacılık faaliyeti sadece anayasalarla sınırlı değildir. Çünkü anayasal değerlerin güvencesi sadece anayasalar değildir. Anayasal devletin kurumları bu değerlerin pekişmesinde önemli bir role sahiptir. Ayrıca Hitler’i ortaya çıkaran da bir anayasadır: Weimar Anayasasıdır³³ ve Weimar Anayasasına bir tepki olarak hazırlanan 1949 tarihi Bonn Anayasasında anayasal yurtseverlikle örtüşen militan demokrasiye ilişkin unsurlara yer verilmesi tesadüf değildir³⁴. Maddi ya da şekli anayasalarda yer alacak değerlerin her zaman evrensel ahlakî ve politik ilkeleri içereceği garantisinden bahsedebilmek güçtür.

Anayasal düzenlemeler yoluyla ortak bir kimlik yaratabilmek de her zaman mümkün değildir. Örneğin, İspanya’da bölgesel otonominin sağlanması yolunda kötüye kullanımlar olduğu açıktır³⁵. Bir arada yaşamın yolu, sadece anayasalarda yer alan düzenlemelerle sınırlı tutulamaz, anayasa yapım süreci de bir arada yaşamaya ilişkin müzakerelerin gelişmesine kaynaklık etmektedir. Anayasal değerler ve ilkeler çerçevesinde, bir arada yaşama formüllerini saptayabilme, anayasal vatanseverliğin kavramının anavatanı Almanya’da bile gerçekleşebilmiş değildir. Örneğin, Doğu Almanya ile Batı Almanya birleşirken bu birleşmeyi kabul eden bir referandumun yapılması önerilmiştir; fakat bu referandum yapılmamıştır. Hatta Doğu Almanya, Batı Almanya Temel Kanunu’ndaki hüküm temel alınarak Federal Cumhuriyet’e dâhil olmuştur. Uzun süre de Anayasa’da büyük çapta değişiklikler yapılmamıştır³⁶.

Constitutional Patriotism, <http://blogs.ssrc.org/tif/2008/01/12/constitutional-patriotism/>, 24.02.2013.

³³ **Hakyemez**, s. 26.

³⁴ **Hakyemez**, s. 91.

³⁵ **Müller**, Constitutional Patriotism, s. 44; **Müller**, On the Origins, s. 279.

³⁶ **Müller**, Constitutional Patriotism, s. 44

C. ANAYASAL VATANSEVERLİK KAVRAMININ İŞARET ETTİĞİ AMAÇLAR

Göztepe'nin belirttiği üzere, ilk bakışta anayasal vatanseverlik, hem semantik olarak hem de hukuk terminoloji açısından bir anlam taşımaktadır:

“Semantik olarak bakıldığında kavram, anayasada (da) düzenlenmiş yurttaşlık kurumu olarak anlaşılmaktadır ki, bu durum, tartışmaya yer vermeyecek biçimde 1982 Anayasasının 66. maddesinde düzenlenmiştir. Kavram, hukuk disiplinleri açısından bakıldığında da fazla bir anlam kazanmamaktadır. Kıta Avrupası geleneğine göre yurttaşlık kurumunun bir yasayla düzenlenmesi, istisnai bir durum olmadığı gibi, 1924 Anayasası'ndan başlayarak tüm Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları Türk yurttaşlığını düzenlemiştir³⁷.”

Anayasal vatanseverliği, doğrudan çağrışımıyla, vatandaşlığın anayasada formüle edilmesi, şeklinde ele alırsak anayasal vatanseverlik kavramının zaten hâlihazırda Anayasamızda mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Eğer anayasal vatanseverlik bu anlama gelmiyorsa; 1982 Anayasası'nda vatandaşlığın düzenlendiği 66. maddenin sağlayamadığı nedir ki anayasal vatanseverlik bunu sağlayacaktır? Anayasal vatanseverlik, “ben nereye aitim? En iyi demokratik anayasayı nerede bulabilirim?” şeklinde sorular soran self-determinasyon teorisi değildir³⁸. Anayasal vatanseverlik, “duygusal birlikteliğe, rasyonel bir etik yoluyla varmayı amaçlamak³⁹”; “kültürel değil politik bir yapı olan yönetimin üyeleri arasında sorumluluk anlayışının gelişmesi⁴⁰”; “anayasanın belirlediği değerlerin “sivil din” gibi halk tarafından benimsenmesi, itaat edilmesi⁴¹”, şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlarla bağlantılı olarak anayasal vatanseverlik, “her türlü etnik, dinî ve

³⁷ Göztepe, s. 229.

³⁸ Hayward, s. 192.

³⁹ Güllalp, Anayasal Vatanseverlik, <http://www.yenianayasaicin.org/?p=99#more-9>, 15.04.2009;

⁴⁰ Faulks, s. 52.

⁴¹ Kaya/Tarhanlı, s. 18.

kültürel imalardan arındırılması ve vatandaşlığın, herhangi bir etnik, dini veya kültürel kimliğe atıfla tanımlanamaması ve bunun doğal sonucu olarak da toplumun çoğulcu yapısında bulunan farklılıklar arasında birini/birilerini diğerine/diğerlerine karşı ayrıcalıklı kılan bir tercihte bulunulmaması⁴² şeklinde ifade edilmektedir.

Anayasal vatandaşlık, bireyi tarihsel olarak sorun yarattığı düşünülen aidiyet bağlarından soyutlayıp salt birey olarak devlete bağlamaktadır. Temel amaç, bireyi “sorunlu” bağlarından kurtarmaktır. *Habermas*, Fransız Devrimi’nden bu yana ulus-devletin dayandığı siyasî temellerinin meşrûluk krizi yaşadığını ileri sürmektedir. *Erdenir*’e göre *Habermas*, ortaya çıkarılacak politik kültürün ulus devletten daha geniş farklılıklara izin vermesine, kapsayıcı olmasına vurgu yaparak ulus-devleti aşmak istemektedir⁴³. Aslında *Habermas*, ulus-devletin küçümsenemeyecek bir yapı olduğunu⁴⁴ ancak ulus-devletin günümüzün sorunlarına yanıt vermekte zorlandığından bahseder:

“(…) ilişkilerdeki ve iletişimdeki küreselleşme, ekonomik üretimin ve parasal kaynakların küreselleşmesi, teknoloji ve silah transferinde, özellikle de ekolojik ve askeri risklerde küreselleşme artık bizleri, bir millet-devlet çerçevesi içerisinde ya da daha önce alışagelmiş yollarla egemen devletlerin birleşerek çözemeyeceği sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Eğer bunlar bir aldatmaca değilse, milli-devlet egemenliğinde yaratılan bu boşluk giderek daha da artacak, siyasî açıdan medeni hakları kullanma yeterliğinin milletler-üstü düzeyde yapılandırılmasını ve kurumsallaştırılmasını gerektirecektir⁴⁵.”

Habermas, ulus-devletin iktidar kaybına uğradığını söyler ve bunun nedenlerini, devletin kontrol kaybı ve gücünü yitirmesi, karar mekanizmalarında meydana gelen meşrûiyet eksikliği ve devletin meşrûiyet temin edici

⁴² **Coşkun**, s. 84. Tanımlar için ayrıca bkz. **Müller**, Three Objections, s. 196; **Müller**, Seven Ways, s. 20; **Erdenir**, s. 155.

⁴³ **Erdenir**, s. 155.

⁴⁴ **Habermas**, Öteki, s. 13.

⁴⁵ **Habermas**, Öteki, s. 15

idari ve düzenleme hizmetleri sunmadaki yetersizliği olarak açıklar⁴⁶. Hatta *Habermas*, vatandaşı bir devletin yurttaşlığına sahip birey (*StaatsangehörigelStaatsbürger*) olarak değil, herhangi bir siyasî topluluğun öznesi olan birey (*Bürger*) olarak ele almaktadır⁴⁷.

Yükselbaba, *Habermas*'ın parçalı ve çokkültürlü ulus-devletlerin meşrûiyet ve temsil krizine çözüm olarak anayasal vatanseverlik kavramını ileri sürdüğünü belirtir. Anayasal vatanseverlik kavramıyla ulusun bir parçası olma, homojen bilinç ve aidiyet anlayışından; iradi bir tercih içinde şekillenmesiyle demokratik kurum ve süreç düzeyine taşınmıştır. *Habermas*, ulus-devletlerin meşrûluk temeli olarak vatandaşların esas alınmasını reddetmez ancak vatandaşlığın etnik aidiyetle ya da ulus oluşturma çerçevesinde homojen bir halk anlayışına dayandırılmasının bugün için yetersiz olduğunu söyler ve bunun meşrûluk krizi yarattığı üzerinde durur⁴⁸. *Göztepe*'ye göre de *Habermas*, ulus-devletin sınırlarını aşan ve çokkültürlü toplulukları içinde barındıran ulus-devletlerin siyasî meşrûluk ve temsil krizine bir yanıt bulma çabasında geleneksel çerçevenin dışına çıkabilmiştir⁴⁹.

Coşkun'un ve *Erdem*'in vurguladığı üzere, anayasal vatandaşlık, vatandaşlık tanımını her türlü etnik, dinsel ve kültürel imalardan arındırmaktadır. Kamu otoriteleri, kimlikler karşısında nötrdür ve kamu makamlarını farklılıkları asimile etmeye dönük gizli ya da açık politikaları izlemekten men etmektedir⁵⁰. Ancak 1982 Anayasasının 66. maddesindeki düzenleme

⁴⁶ **Habermas**, *Küreselleşme*, s. 27.

⁴⁷ **Göztepe**, s. 236.

⁴⁸ **Yükselbaba**, s. 230-231.

⁴⁹ **Göztepe**, s. 230. *Habermas'a göre* "bir yurttaşlar ulusu, ortak soy, dil ve tarihin şekillendirdiği bir yazgı cemaatiyle karıştırılmamalıdır. Bu karışıklık, sivil ulusun gönüllü katılım niteliğini yakalamayı başaramaz: Böyle bir ulusun kolektif kimliği, doğduğu demokratik süreçten ne bağımsızdır ne de ondan önce gelir. Ulusa ilişkin etnik kavrayışa karşıt olarak böyle sivil bir kavrayış, hem Avrupa ulus-devletlerinin asıl tarihi seyrini yansıtır, hem de demokratik yurttaşlığın yabancılar arasında soyut, yasal dolayım dayalı bir dayanışma kurduğu gerçeğini." **Habermas**, *Avrupa*, s. 312.

⁵⁰ **Coşkun**, s. 83; **Erdem**, s. 9.

anayasal vatandaşlığın işaret ettiği hedeflerin önünde engel midir? Aslında ister ulusun bir parçası olarak ister birey olarak devletle kurulacak olan bağ, hukukî temelde aynı şekilde ifade edilecektir. Her iki durumda vatandaşlık, görev, sadakat, sorumluluk, hak gibi konular bağlamında şekillenecektir. Anayasal vatandaşlık kavramı, devletin ülke, insan ve egemenlik olan temel kurucu unsurlarını yeniden tanımlamaktadır. İnsan unsurunu millet değil vatandaşlar topluluğu olarak tanımlarsak, ülkeyi de vatandaşlar topluluğunun ikamet ettiği vatan, coğrafya parçası olarak tanımlamış oluruz. Bir vatandaşın bu coğrafyada ikameti, egemenin meşrû otoritesi ile mümkün olacaksa, anayasal vatandaşlık hangi sorunu halletmektedir? Sonuçta bu çaba, vatandaşla siyasî otorite arasındaki gerilimin yarattığı demokrasi krizinin nasıl çözüleceğine gelmektedir. Yani anayasal vatandaşlık tanımının kabulü, demokrasi krizini çözmektedir, vatandaş nasıl tanımlanırsa tanımlansın, demokrasi krizi kaçınılmaz şekilde ortaya çıkabilmektedir.

O halde anayasal vatandaşlık kavramı neye işaret etmektedir? *Hayward'a göre* iki nedenle anayasal vatandaşlık kavramına vurgu yapılmaktadır: Birincisi, liberal demokratik toplumun, liberal ve demokratik olmayan geçmişiyle ilişkisini anlayabilmek ve ortaya koyabilmektir. İkincisi ise globalleşme rüzgârları karşısında demokrasi içinde kimlik problemlerini çözebilmektir⁵¹. Şimdi biz de *Hayward*'in bu saptamaları üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışalım.

D. ANAYASAL VATANSEVERLİK KAVRAMI IŞIĞINDA DEMOKRASİ İÇİNDE KİMLİK PROBLEMLERİ

Anayasal vatandaşlık tartışmalarında en çok ele alınan konulardan biri, demokrasilerde kimliklerin varlığı ve tanımlanmasıdır. Demokrasinin yerleşebilmesi için kimliklerin tanınması gerektiği ancak bu tanınmanın, devlet düzeyinde değil bireylerin kendi aralarında kamusal alandaki diyalog yoluyla gerçekleşebileceği üzerinde durulmaktadır. Vatandaşların birbirlerini “siyaseten eşit” sayması, bireylerin ortak bir müzakerede buluşmasını sağlayacaktır. Demokrasi, var olmak için kimliklere ihtiyaç duyar; hatta

⁵¹ **Hayward**, s. 184.

kimlikleri türetir. *Hayward*'ın da belirttiği üzere kimlik, demokratik toplumdaki bir süreçtir. Bu nedenle kimliğin her tanımı, kimlikleri hapseder; hatta kimlikleri görmezden gelir. Kimliğin her tanımlanmasında yeni bir kimlik sorunu ortaya çıkabilir. Bu nedenle “tanımlamaya karşı koymak” gerekir⁵². Anayasal vatanseverliğin amacı, “biz kimiz?” ve “kim olmak istiyoruz?” anlayışını geliştirmek değildir. Anayasal vatanseverlik, bunun yerine, “biz kimiz?” ve “kim olmak istiyoruz?”un tekrar tanımlanması üzerine inşa edilmelidir⁵³.

Kimlik tanımlandığı noktada, yaşama kabiliyeti de dondurulmaktadır. *Sarıbay*'ın da belirttiği üzere her kimlik tanımı, o tanımın içine hapsolabilir ve bu da kimliğin değişim ve dönüşüm olanağını ortadan kaldırılabılır⁵⁴. Kimlik meselesini demokrasi ile bağdaştırarak açıklamaya ya da çözmeye çalışanların yanlılığı, *Sarıbay*'ın belirttiği gibi demokrasiyi ontolojik olarak inşa etmek, ona kutsal değer atfetme başka bir anlatımla demokrasiperestliğe düşmek olacaktır⁵⁵.

Demokrasinin tabanı, sivil toplumdur ve sivil toplum da cemaatlere değil bireylere dayanmaktadır. Politik topluluğun inşası, cemaatleri yok etmek istememektedir; sadece vatandaş kavramına engel olan şeylerden vazgeçmelerini istemektedir⁵⁶. Kişiler elbette bir cemaatin parçası olabirler ancak demokrasi, “bireyselleşmiş bireylerle” gerçekleşebilir. Klasik liberal demokrasi anlayışı, etnik gruplar, dinsel cemaatler üzerine değil, birey

⁵² **Hayward**, s. 184-192.

⁵³ **Hayward**, s. 186-189

⁵⁴ Örneğin ben “Kürdüm” ya da “Türküm” şeklindeki tanımlamalar, karşıtlıklara yol açarak demokratik olmayan sonuçlara neden olabilecektir. “Ben Kürdüm” diyenin karşısına “ben Kürt değilim” deme özgürlüğü ne olacaktır ve bu özgürlük talepleri nasıl değerlendirilecektir? *Sarıbay*'a göre ikili karşıtlıklar nedeniyle ayrışma kaçınılmaz olacaktır. Bu karşıtlıklar önce “biz ve onlar”a, sonra “dost-düşman” ayrımını kaçınılmaz kılacaktır. Bu ayrım ise demokrasinin en önemli özelliği olan eleştiri, sorgulama ve muhalefet hakkına zarar verecektir. **Sarıbay**, Açılımın Öteki Yüzü, s. 20.

⁵⁵ **Sarıbay**, Açılımın Öteki Yüzü, s. 20.

⁵⁶ **Bilgin**, Cumhuriyet Fikri ve Yurttaşlık Kimliği, s. 146.

üzerine kuruludur. Haklar kişilere, bir etnik grubun üyesi olmalarından dolayı değil, “insan” veya “vatandaş” olmalarından dolayı verilmektedir. Siyasî hakların sùjeleri etnik gruplar değil vatandaşlardır⁵⁷. İnsanların kimliklerini cemaatlerine mensubiyetleri çerçevesinde tanımlamak, çetelerarası, kabilelerarası bir savaşa yol açar⁵⁸. Demokratikleşme kimlik arayışıyla değil, aktif eşitliğin gerçekleştirilmesiyle mümkündür; aksi durum talep sahibini dışlamak ve eşitliği pasif mertebede görmektir⁵⁹. Ayrıca kimlik meselesine bu kadar odaklanmak, kimlik narsizmine neden olacaktır ve bu narsizm “demokrasiyi sanal bir hakikat” haline getirerek, “aidiyet hissini toplumsal zank olmaktan da çıkaracaktır⁶⁰”.

Kimliklerin uyandırılması yoluyla kimlik kategorileri yaratılacak ve bu benzerlikler içine hapsedilen birey, cemaatler⁶¹ çağında yerini alacaktır.

⁵⁷ **Gözler**, Üniter Devlet ve Demokratik Açılım, s. 87.

⁵⁸ **Kılıçbay**, s. 85.

⁵⁹ “Kendi dünyası dışında bir şeyle ilgilenmeyen birey olmadığını ve tekilliğin var olabilmesinin olmazsa olmaz koşulunun “aktif eşitlik” olduğunu da eklemeliyiz. “Aktif eşitlik”ten anladığımız ise kendi olarak (yani tekilliklerinden vazgeçmeyecek) insanların taleplerini dile getirme ve gerçekleştirme olanaklarına sahip olmalarıdır.” **Sarıbay**, Açılımın Öteki Yüzü, s. 21.

⁶⁰ Kimlik, kişileri marjinalleştirme potansiyeline sahip olduğundan beraber yaşamaya dair aidiyet hissini sağlayacak referans noktası *medeniyet* olacaktır. **Sarıbay**, Açılımın Öteki Yüzü, s. 22. Türkiye’de demokrasi meselesini çözebilmenin yolu bu nedenle medeniyetler çatışmasının üstesinden gelmektir. Eğer kimlikler çatışması üzerinden bir çözüm üretilecekse bu kimliksiz bir toplum oluşmasına neden olacaktır. **Sarıbay**, Açılımın Öteki Yüzü, s. 25.

⁶¹ Toplumsal ilişkide kişiler birbirlerine sübjektif, geleneksel aidiyet duyuyorlarsa ve toplumsal davranışlarını da bu aidiyet hissine göre biçimlendiriyorlarsa bu toplumsal ilişkiye “cemaatleşme” adı verilmektedir. Cemaatleşme ruhani bir kardeşlik, bir aşk ilişkisi, sadakat, milli bir cemaat, arkadaşlık gibi değişik türde his ve geleneksel temeller üzerine inşa edilebilmektedir. **Weber**, s. 80. Aynı niteliklere sahip olmak, aynı durumda bulunmak veya aynı davranışları sergilemek gibi müşterek bir takım özelliklere sahip olmak bir cemaatleşme değildir. Eğer toplumsal ilişki, toplumsal davranış, akılcı saiklerle belirlenmiş karşılıklı menfaat teminine veya menfaat birliğine dayanıyorsa bu toplumsal ilişkiye de “cemiyetleşme” denilmek-

Anakronizme düşmeden belirtmek gerekir, kimlikleri kategorize etmek bir anlamda Osmanlı'daki millet sisteminin karşılığıdır. Farklılıkları özellikle koruyarak bilindik kategorinin izini sürerek; belirli sıfatlarla kodlanmış, tanımlanmış, sınırları belirlenmiş grupların yönetilmesi kolaylaşacaktır. Anayasal vatanseverlik tartışmasının bir noktasının cemaatçilik tartışmasına bırakması da bu nedenledir. *Taylor*, özellikle Kanada örneği üzerinden analizi yaparken “derin vatandaşlık” ya da “grup farklılaşması yoluyla”, başka bir anlatımla aynı sınırlar içinde farklı vatandaşlık modellerinin düzenlenmesiyle bir arada yaşanabileceğini savunmaktadır. *Habermas* ise *Taylor*'un kolektif kimlikleri, kültürel farklılıklarla ilişkilendirmesini, eşit birey özgürlüklerinin korunmasıyla çeliştiğini söyler⁶². *Habermas*, ortak değerlerde ve ilkelerde buluşmanın önemine dikkat çeker. Ancak bu ortak değerler, evrensel normlar üzerine kuruludur⁶³.

E. ANAYASAL VATANSEVERLİK KAVRAMI İŞİĞİNDE GEÇMİŞLE YÜZLEŞME VE ÖZÜR DİLEME POLİTİKALARI

1. Kimliklerin Canlan(dırıl)ması ve Geçmişin Önem Kazanması: Kimlik, Bellek ve Tarih

Ulus-devlet mekânlı anayasa hukuku anlayışından uluslararası ya da ulus üstü anayasa hukukuna geçişin altında ekonominin ulusal sınırları aşması ve mutlak demokrasi anlayışından anayasal demokrasiye geçişin, yani anayasanın daha az millî ve daha çok Avrupalı hale gelmesi yer almaktadır⁶⁴. Bu gelişmeler, devletin bütünleştirici işlevini zayıflatmakta; etnik, dilsel, dinsel, bölgesel tabanlı yeni ikame kimlik arayışlarını hazırlamakta ve yeni milliyetçilikleri hızlandırmaktadır⁶⁵. *Bauman*'ın da belirttiği üzere,

tedir. Cemiyetleşme karşılıklı muvafakat yoluyla kurulan akılcı bir anlaşmaya dayanabilmektedir. **Weber**, s. 79.

⁶² **Fossum**, s. 190.

⁶³ Genel olarak Taylor ve Habermas karşılaştırması için bkz. **Fossum**, s. 179 vd.

⁶⁴ **Çağlar**, Hukuk ve Demokrasi, s. 235.

⁶⁵ **Çağlar**, Hukuk ve Demokrasi, s. 236.

“kimlik, toplumların mezarlığında filizlenir ama ölüyü diriltme vaadi sayesinde gelişip büyür. “Kimlik çağı” gürültü ve öfkeyle doludur. Kimlik arayışı böler ve ayırır; ne var ki, ayrı ayrı kimlikler oluşturmanın rizikosunu kimlik oluşturucuları, bireysel olarak yaşadıkları korkuları ve endişeleri birlikte aşabilecekleri askılar aramaya ve başkalarının, yani benzer biçimde korkulu ve endişeli bireylerin eşliğinde kötü ruhları defetme ayinleri yapmaya yöneltilir⁶⁶(...) Kimlik edinme savaşları, küreselleşme eğilimine ne ters düşer ne de ona engel olur: Onlar küreselleşmenin meşrû çocuğu ve doğal ortağdırlar ve onu durdurmak şöyle dursun, çarklarını yağlarlar⁶⁷.”

Mikro milliyetçilik akımları, kendi ideolojilerine tarihten bir destek bulmaya çalışmaktadır. Bu nedenle tarih yazıcılığı, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde üstünlük iddialarını temellendirecek çalışmalara meşrûyet kazandıracak ötekiler yaratmaya katkıda bulunmaktadır⁶⁸. Bilgin’in belirttiği üzere kimlik araştırmaları, grupların geçmişe dair bilgilerinin bellekte depolanması veya unutulmasıyla yakından ilgilidir. Çünkü bellek, hem kimlik inşasının bir sonucu hem de bu inşanın etkili bir öğesidir. Yani kimlik, inşa edildiği kadar inşa eden bir yapıya da sahiptir. Kimlik ve bellek karşılıklı bir biçimde birbirini şekillendirmektedir⁶⁹: “(...) Grup kimliğinin inşasında, daima ortak bir geçmiş vurgulanıyor ve belirli bir tarzda kurgulanıyor; yani kimliğin

⁶⁶ Bauman, s. 187, 188.

⁶⁷ Bauman, s. 189. Bauman’a göre zümrelerden oluşan toplum yapısı modern çağla birlikte yerini sınıflara bırakmıştır. “Yerinden edilmiş” bireyler, telaşla “yeniden yerleşme” arayışı içinde kendi güçlerini ve haklarını kullanmaya zorlanmışlardır. Bauman, s. 180. “Hafızanın tarihe geçişi, her grubu kendi tarihini yeniden canlandırma yoluyla kimliğini tekrar tanımlamak zorunda bırakmıştır. Hafızanın görevi, herkesi kendi tarihçisi yapmaktır(...) Tıpkı etnik ya da toplumsal azınlıklardaki gibi, entelektüel olsun ya da olmasın, bilim adamı olsun ya da olmasın bütün belirli kitleler kendi kuruluşlarının, kökenlerinin peşine düşmüştür. Son yıllarda hiçbir aile yoktur ki, üyelerinden biri ailenin geldiği gizli varoşları olabildiğince ayrıntısıyla belirlemeye girişmiş olmasın.” Nora, s. 27.

⁶⁸ Arsel, s. 1.

⁶⁹ Bilgin, Cumhuriyetin Bellek Kişileri, s. 20.

gereklerine uygun bir geçmiş icat etme, bir tarih yazma çabasına giriliyor⁷⁰.” Mikro milliyetçilik, tarihten destek almaya çalışırken aslında ötekilik statüsünü bir şekilde muhafaza etmektedir. Bu statü aşılmamakta sadece statünün varlığı temellendirilmektedir. *Tekeli*'ye göre mikro milliyetçilikler, varlıklarını “kaybeden taraf” olmaya dayandırdıkları için yarattıkları yeni kimlikle eşitlik talebinde bulunmaktadır. Ancak bu girişim, kendisinden olmayana hayır demeye indirgenmiş olmaktadır⁷¹.

Günümüzde kimliklerin hem akademik çalışmalar hem de yaratıcı süreçler yoluyla tekrar tekrar biçimlendiğini görmekteyiz. Kuşe kâğıda basılı, pedagojik olarak oldukça başarılı ve grafik tasarımı fazlasıyla ilgi çekici olan ve daha çok röportajlara, anılara ağırlık veren mikrotarih kitaplarındaki artış⁷², yerel müziklerin arşivlenmesi, mağdurlara selamı eksik etmeyen sinema filmlerinin ses getirmesi, vb. Etnik, yerel, hafızaya dayalı değerlerin sahiçiliği ve insana yakın gelen samimiyeti elbette tartışılmaz ve bu çalışmalar yadsınamaz. Ancak bu eserler, sadece bir kimliği merkeze aldıkları ya da mazlum-mağdur ayırımına işaret ettikleri için alkışı hak etmemelidir. Kimlikler, yaratıcılık süreçlerinde ambalajlanmakta ve piyasaya

⁷⁰ **Bilgin**, Cumhuriyetin Bellek Kişileri, s. 21.

⁷¹ **Tekeli**, s. 2.

⁷² Tarih yazma işi, dünyanın neresinde olursa olsun, uzmanlar yerine sıradan insanlara bırakıldığında ortaya, naif açıklamalar, mitoslar ve efsaneler çıkmaktadır. Sıradan insanların kestirme yollardan ürettiği bu tür teorilerin, hakikati arama gibi bir amacı olamayacağı açıktır. Bunlar “*bedava*”, yani bir kazanç beklentisi taşımayan zihinsel ürünler değildir, bilinçli veya bilinç dışı bir şekilde, bir takım amaçlara endekslidirler. Bu yüzden, *brüt, çıplak gerçekliğe kıyasla giydirilmiş ve süslenmiş efsaneler*, insanları daha çok ilgilendirmektedir. Günlük yaşamın dar alanında masum bir sohbet konusu gibi görünen bu teoriler gerçeklik gibi dayatıldıklarında, olumsuz önyargı ve stereo tipleri besleyerek gruplar arası düşmanlıkları besleyip körüklemektedirler. **Bilgin**, Ermeni Soykırım İddiaları ve Tarihin İnşası <http://www.dagarcikturkiye.com/dosyalar/dosyayonetici/dosya/01012012002549.pdf>, 20.02.2013. *Tekeli*, barışa katkı sağlanması bakımından bazı öneriler sıralamaktadır. Bunlardan biri de çatışan kimlikleri üst kimlikte bir araya getirmek olduğunu söyler. Öteki yaratılırken üstü örtülenleri gün ışığına çıkarmaktır. “Bu barışçı tarih yazıcılığıdır. Denilebilir ki bu da resmî tarih gibi yanlış bir tarih yazıcılığıdır. Çünkü barıştan yanadır.” **Tekeli**, s. 6.

sunulmaktadır. Kimlikler, gardıropta uygun yerde ve zamanda giyilmesi için bekletilen bir giysi haline geldikçe; sahip olunan değil, sahip olunması yolunda teşvik edilen bir nesne haline dönüşmektedir.

Günümüzde hatırla(t)maların, özür dilemelerin ve “demokratik açılımlar”ın hız kazanması, modern devletin, demokratik vatandaşlığın önünde bir engel olduğu ve bu nedenle vatandaşlığın yerleştirilmesi gerekliliğine dayanmaktadır. Ancak *Gözler*’in belirttiği üzere, “demokratik açılım” süreçleri, “aynı milletten olma duygusu”nu güçlendiren değil, zayıflatan bir süreç olabilir⁷³. Ayrıca demokratik açılım sürecinin içinde yer alan aktörlerin bu nezaketin gerektirdiği ihtimamı gösterdikleri hususu pek şüphelidir⁷⁴. Özgürlük sorunu olarak etnik kimliği tanımlamakla onu hukukî unsur olarak vatandaşlık kavramı içine almak başka şeydir⁷⁵. Bellek inşası, hafıza çalışması, geçmişle yüzleşme, geçmişi sorgulama eylemlerinin itibar görüyor olması, *Valery*’nin “bellek eğer tamamen sadık olsaydı hiçbir işimize yaramazdı” sözünü akla getiriyor⁷⁶. Ya da *Keslassy* ve *Rosenbaum*’dan alıntılıyarak diyebiliriz ki “tarihin defoları gibi bellek aşırılıkları da geçmişi tarafından parçalanmış bir topluma yol açıyor⁷⁷.”

Geçmişle yüzleşme politikalarının temelinde yine ulus-devletin ve ulusal kimliğin varlığını sorgulama çabası yer almaktadır. Ulusal kimliğin, geçmişi kendi meşrûluk zeminini oluşturacak şekilde biçimlendirmesi, dayatması ve kurgulaması nedeniyle buna alternatif olarak bu ezberin bozulması gerekliliğinin altı çizilmektedir. *Nora*’ya göre;

“(…) Tarih kutsaldır çünkü ulus, kutsaldır. Hafızamız ulus sayesinde kutsallığa tutunabilmiştir. (...) Bu birliğin yeni bir kutsallıktan arındırma yoluyla nasıl dağıldığını anlamak için otuzlu yılların krizi sırasında devlet-ulus çiftinin yerine devlet-toplum çiftinin geçtiğini göstermek gerekir (...) Tarih, ulusal kimlik saptamasından kutru-

⁷³ **Gözler**, Üniter Devlet ve Demokratik Açılım, s. 87.

⁷⁴ **Gözler**, Üniter Devlet ve Demokratik Açılım, s. 87.

⁷⁵ **Nomer**, s. 845.

⁷⁶ Aktaran **Bilgin**, Cumhuriyetin Bellek Kişileri, s. 21.

⁷⁷ **Bilgin**, Tarih ve Kolektif Bellek II, s. 37.

lurken taşıyıcı bir kişi ile uğraşmayı bırakmış ve bu arda değerlerin aktarılmasındaki pedagojik görevini de kaybetmiştir: Eğitim krizi bunu göstermeye yeter. Ulusun toplum bilincini içine alan birleştirici bir çerçevesi yoktur artık; tanımlanması artık sözkonusu değildir(...)⁷⁸.”

Bilgin'e göre ulusal kimliğin karşısına farklı kolektif kimlikler konulmaktadır. Ancak nihayetinde tanımlanmak istenen her kimlik, bu kimliğe ilişkin özellikleri bir başlık altında birleştirmekte ve kategorize etmektedir. Tıpkı bu kimlik tanımları da eleştirilen ulusal kimlik gibi kapalı ve yüceltilmiş bir kimlik vurgusuna sahip olmaktadır. Ulusal kimlik eleştirilirken aynı eleştirinin bir parçası olabilmek mümkündür. Çünkü tikel kimliklerin korunabilmesi için geçmişin düzeltilmesi ya da kolektif acıların ortaya çıkarılmasına başvurulacaktır⁷⁹. Ulusal tarih, genel büyük yorumlarıyla; mikro tarihçilik ise açgözlülüğüyle geçmişi iki yönden sıkıştırmaktadır⁸⁰.

2. Anayasal Vatanserverlik Kavramı Işığında “Geçmiş”in Değerlendirilmesi

Anayasal vatanserverlikte millet, geçmişe referansla değil anayasal değerler çerçevesinde tanımlanmaktadır. Ancak milletin geçmişe referansla tanımlanmaması, geçmişte yaşananların yok sayılması ya da görmezden

⁷⁸ **Nora**, s. 22. Nora'ya göre ulus, “baştan aşağı değişime ve tazelenmeye sürüklenmiş bir toplumun oyunla ve bilerek çıkardığı, kurduğu, düzenlediği, ilan ettiği ve sürdürdüğü şeydir bu.” Müzeler, arşivler, anıtlar, kutsal yerler, bayramlar, yıldönümleri, tutanaklar yoluyla hafızanın olmadığı düşüncesinden doğarlar. Çünkü arşivleri kurmak, yıldönümlerine devam etmek, yeni bir inşayı amaçlamaktadır. “Eğer içerdikleri anılar gerçekten yaşanmış olsaydı bütün bunlar gereksiz olurdu (...) Tarihin hareketinden kopmuş ama tarihe iade edilmiş tarih anları. Artık ne tamamıyla hayat, ne de ölüm vardır, canlı hafıza deniz çekildiğinde kıyıda kalan deniz kabukları gibidir⁷⁸.” **Nora**, s. 19.

⁷⁹ “(...) Belleğin kimlik tesisine katkısı kendiliğinden gerçekleşmiyor, geçmişin belirli özellikler taşıması gerekiyor”. **Bilgin**, Cumhuriyetin Bellek Kişileri, s. 21.

⁸⁰ “Kolektif belleklerin promosyonu, ulusal kimliğin ve onu tesis eden resmî belleğin zayıflaması oranında belirginleşiyor.” **Bilgin**, Tarih ve Kolektif Bellek II, s. 37.

gelinmesi anlamına gelmemektedir. *Müller*'in belirttiği üzere, anayasal vatandaşlık, geçmişe dair yaşananları kutsallaştırmayı değil daha çok geçmişini hatırlamayı ve hafızayı arındırmayı hedefler. Bu yolla demokratik bilincin ve evrensel değerlerin yerleşmesi sağlanacaktır⁸¹. Milletinin geçmiş referansla tanımlanmaması, geçmişte yaşananların yok sayılması ya da görmezden gelinmesi anlamına gelmemektedir. Anayasal vatandaşlık, bir arada yaşamın bir formülü olarak sadece geleceğe dönük bir müzakere ortamının oluşturulmasını hedeflememektedir. Geçmişle yüzleşme, geçmişin temizlenmesiyle mümkün olacaktır. *Faulks*'a göre anayasal vatandaşlıkte, ulus, aynı kaderin paylaşılması gibi efsanevi unsurlara dayanmamaktadır ve topluluk, kendi geleceğini müzakere yoluyla belirlerken başka kimlikleri, azınlıkları dışlamayan “düşmansız” bir vatandaş anlayışı geliştirmektedir⁸².

Habermas, “temizleyen, durulayan” (purifying) bir vatandaşlığı kamusal alan ile ilişkilendirmiştir. Geçmişin müzakere edilmesi bir anlamda hafızanın durulanması, müzakere kanallarını genişletecek ve böylece kamusal alanda vatandaşlar diyalogu genişleyecektir⁸³. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Alman tarihinin Nazi soykırımını nasıl değerlendireceğine ve kaleme alacağına ilişkin tartışmalar, 1980'lerin ortasına kadar süren “Tarihçiler Tartışması” (historikerstreit-historians' quarrel), Almanya'nın geçmişinin nasıl ele alınması gerektiğini konu edinmiştir⁸⁴. *Habermas*'a göre “muhafazakar” tarihçiler, Alman kimliğini normalleştirmeye kalkışmışlardır. *Habermas* bu tip “ulusal gurura” karşılık, anayasal vatandaşlığı savunmaktadır⁸⁵.

Geleceğe dönük bir toplum oluşturulurken, hafıza arındırılırken, geçmişte olanlarla yüzleşilecek midir? Ya da bu yüzleşme nasıl sağlanacaktır?

⁸¹ **Müller**, Constitutional Patriotism, s. 34.

⁸² **Faulks**, s. 52. *Sternberger*'in kullandığı “anayasa arkadaşları” deyimine gönderme yapılarak 1970'lerde anayasal ilkelere karşı gelenler için “anayasa düşmanları” deyimini kullanılmıştır. **Müller**, Constitutional Patriotism, s. 22.

⁸³ Bu konudaki *Habermas* yorumu için bkz. **Faulks**, s. 52; **Müller**, Constitutional Patriotism, s. 30.

⁸⁴ **Müller**, On the Origins, s. 294.

⁸⁵ **Müller**, On the Origins, s. 286.

Geçmişini hatırlarken, hafıza nasıl arındırılacaktır? Gelecek, müzakere ile yaratılırken geçmiş nasıl değerlendirilecektir? *Taylor*'a göre anayasal vatanseverlik, “bizim demokrasimiz, toplumsal rejimimiz ve liberalizm modelimiz birçok ülkeden üstündür” ve “ülkemin kurumlarıyla prensipleriyle geçmişini ve tarihiyle gurur diyorum” ifadelerini içeren böylesi bir tanımlama, tarihe gönderme yapmadan mümkün değildir. Bu da bir anlamda tarihin temizlenmesi ve iyi görünümü hale getirilmesi demektir⁸⁶.

3. Geçmişle Yüzleşirken Geçmişin “Araçsallaştırılması” Problemi: Hangi Mağdur/Mağduriyet?

Bir arada yaşama formülü olarak ifade edilen anayasal vatanseverlik, sorunları aşmak adına yola çıkarken sorunların tikelleşmesine ve daha da büyümesine neden olabilecektir. Bu noktada “bir arada yaşıyorsunuz, yaşadığınızı becerebildiğinizi düşünüyorsunuz ama siz nasıl olur da bir arada yaşarsanız?, hesaplaşması gündeme gelebilecektir. Bu soru, sorununu ve mağduriyetini merkeze alan narsist kimlik uyanışını körükleyebilecektir. Dünyada, ulus-devlet inşa sürecinin ve millet olma serüveninde hangi acılar ve sorunlar, hangi konjonktürde “mağdurlar” ve “mazlumlar” yaratacaktır? Yüzleşme politikaları, yüzleştirme politikalarına dönüşebilecek midir?”(...) Geleceğe ilişkin örtülü ya da açık şantaj ve tehditlerin o ulusun geçmişi üzerinden ve geçmişi bahane kılımarak yöneltilmesi, haydutluğu vicdan adına, hukuksuzluğu adalet adına meşrûlaştırma gayret ve kurnazlığından başka bir şey değildir⁸⁷.”

Mağdurun yanında olma söylemi, fazlasıyla “ödüllendiricidir”. Bu nedenle amatör tarihçiler artmakta; resmî tezlere karşılık gayriresmî ve alternatif tezler ileri sürülmektedir. Ancak buradaki tehlike, ezberlerin yine

⁸⁶ Ancak yine de *Taylor*'a göre anayasal vatanseverlik, “en az tehlikeli sosyal politik bağlılık formudur.” **Taylor**, A Secular Age, Religion in the Public Sphere: Constitutional Patriotism, <http://blogs.ssrc.org/tif/2008/01/12/constitutional-patriotism/>, 24.02.2013.

⁸⁷ **Dikmen Caniklioğlu**, İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım, s. 1269.

karşı ezberler doğurabilecek olmasıdır. Mağduriyet söylemi, statiktir; geriye dönüktür; pasiftir ve çelişkili bir şekilde nostaljiktir⁸⁸.

“Gruplar arası ilişkilerde mağdur olmak avantajlıdır. Mağdur olan kişi veya grup, sürekli alacaktır. Bu nedenle gruplar arası çatışmalarda, herkes kendi mağdur göstererek alacaklı çıkmaya çalışır. Mağduriyet tescil edildiğinde ise yeni taleplerde bulunma imkanına sahip olurlar⁸⁹. (...) Konu hakkında yakın bir uzmanlığı bulunmayan ama kamuoyunu oluşturan büyük insan kitlesi için, bu tezlerin yanında olmak, daha meşrû, daha etik, hatta “çağın havası”na uygunluğu nedeniyle de zihinsel planda daha “ödüllendirici” görünüyor. Guillebaud’un deyişiyle yeni bir “kurban retorik” geliyor dünyada. İnsancıl iyiliksever retorik, demogojiye dönüşüyor ve iyiye el koyuyor, bu iyilik pazarı ve bu pazarda kurbanlar adına konuşma yarışı doğuyor. Kurban, ontolojik olarak iyile karışınca, kurnazlığı öğrenen devletler de “iyiliksever” rolünü oynuyor. Böylece yapılan yardımlarda ve müdahalelerde stratejik arayışlar gözleniyor.”⁹⁰

Renan, bir ulusu yaratan şeyin hatırlamak kadar unutmak olduğunu söyler⁹¹. Ancak günümüzde özür dileme, geçmişle yüzleşme ve hafıza yoklaması infialli yaşanmaktadır⁹². “Geçmişle hesaplaşma” meselesi, daha

⁸⁸ **Lagrou**, s. 29-35.

⁸⁹ **Bilgin**, *Kimlik İnşası*, s. 246

⁹⁰ **Bilgin**, *Kimlik İnşası*, s. 247.

⁹¹ **Renan**, “What’s a Nation?”, <http://ig.cs.tu-berlin.de/oldstatic/w2001/eu1/dokumente/Basistexte/Renan1882EN-Nation.pdf>, 05.02.2009.

⁹² Geçmişle yüzleşmenin kavramın anlamı ve ortaya çıkışı hakkında bkz. **Sancar**, *Geçmişle Hesaplaşma*, s. 26-35 ve s. 62 vd. Willy Brandt’ın 1970’te Varşova’da, İkinci Dünya Savaşı’nda katledilen Yahudiler için dikilen anıtın önünde diz çökerek Nazi yönetimi tarafından işlenen suçlar için özür dilemesi geçmişle yüzleşmenin önemli bir örneği olarak belirdi. Sonrasında Almanya Dışişleri Bakanı Joschka Fischer’in, Kayzer Wilhelm döneminde Afrika’da uygulanan sömürgeleştirme politikaları nedeniyle özür dilemesi, Kanada ve Avustralya Devlet Başkanlarının geçmişte yerlilere yapılanlar nedeniyle özür dilemesi yine Kanada’nın 1885-1923 yılları arasında Çinli göçmenlere yapılan ayrımcılığı kabul ederek özür dilemiştir. Tony Blair, İngiltere’nin fetih politikalarından dolayı özür dilerken Papa II. Jean Paul de cadı avı, engizisyon ve Yahudi karşıtlığından dolayı

çok diktatörlükten demokrasiye geçen toplumlarda eski rejimin mirasıyla nasıl bir ilişki kurulacağı noktasında ortaya çıkmıştır. Latin Amerika’da askerî diktatörlüklerin çözülmesi, Güney Afrika’da ırkçı rejimin çökmesi, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku’nun dağılmasıyla birlikte geçmişte işlenen suçların ve insan hakları ihlallerinin çözümünün evrenselleşmesi sürecine girilmiştir⁹³. “Geçmiş bastırma” politikasının izlendiği, şiddet deneyimlerinin yaşandığı ülkelerde aslında ulusal kimlikle bir hesaplaşma gündeme gelmiştir. Bu nedenle hafıza çalışmaları öncelikle ulusal çerçeveyi referans almaktadır⁹⁴.

Sancar’a göre, özür dileme, geçmişteki suçların sorumluluğundan kurtulmak anlamına gelmemelidir ve özür dilemek bir tür içi boş “*sivil din*” haline dönüştürmemelidir; geçmişle hesaplaşmanın, “söyle kurtul” ya da “itiraf et, temizlen” basitliğine indirgenerek yozlaştırılmaması gerekir⁹⁵. *Sarıbay*’ın belirttiği üzere “özür” kelimesi fetişleştirilmektedir. “Özür”, demokrasi anlayışının kültürel, hatta etik kodu olarak işlev görmeye başlamıştır. Demokrasi değerli bir kavram olarak yaygınlaşınca, özür de başkasına karşı sorumluluk hissetmenin biçimsel ve kolay yolu haline gelmiştir. Siyasette başarılı sayılmanın ölçütü taktik ve strateji üzerine inşa edilmiştir. Eğer özür dilemek getirisi yüksek bir taktik veya stratejiye hayata geçirilmektedir⁹⁶. Ayrıca geçmişle yüzleşme ve özür politikalarının, demokrasi içindeki yerini de iyi değerlendirmek gerekir.

Anayasal vatanseverlik, demokratik kurumlara bağlılık kültürü ve isteği yaratmaya elverişli etkin ve işlevsel bir demokratik sistem oluşturmak suretiyle vatandaşla devleti arasında sağlam bir ilişki kurmak amacına yönelik olarak üretilmiş bir kavramdır. Demokratik kurumlar yoluyla demokrasinin gerçekleşebilmesi mümkün olmadığı ve demokratik kurumların oluşmasında

özür dilemiştir. Özür dileme örnekleri hakkında bkz. **Sancar**, Evrenselleşme, s. 16; **Boraine**, s. 9; **Sancar**, Geçmişle Hesaplaşma, s. 161 vd.

⁹³ **Sancar**, Evrenselleşme, s. 14.

⁹⁴ **Sancar**, Evrenselleşme, s. 16.

⁹⁵ **Sancar**, Evrenselleşme, s. 18-23.

⁹⁶ **Sarıbay**, Özür Dileme, http://www.aktuelsikoloji.com/haber.php?haber_id=11089, 20.02.2013.

toplumdaki çoğunluğun payı olduğu göz önüne alındığında anayasal vatandaşlık, demokrasinin sorunlarına çare olmak gibi bir amaçla ortaya çıkmaktadır. Demokrasiyi korumak adına antidemokratik yollar inşa edilebilirken demokrasinin önündeki engelleri, ortadan kaldırmayacaktır ancak daha nazik ve kibar bir dil içinde ifade edilerek anayasalar yoluyla “sağlanabilecektir”. Anayasacılık, kendi kendini yöneten bireylerin tercihleri üzerinde sınırlamalar getirerek demokrasinin korunmasını gerçekleştirebilecektir. Bu noktada militan demokrasi akla gelmektedir. Anayasal vatandaşlık aslında çıkış olarak militan demokrasinin öğelerini barındırmaktadır⁹⁷.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya’da, Nazi soykırımı lehinde konuşan kişinin ifade hürriyeti ya da Nazi propagandası yapan bir siyasî partinin ne anlam ifade ettiği ortadadır. Demokrasiyi korumak adına antidemokratik yöntemlerin tercih edilmesinin meşrûluk kazanması böylece mümkün hale getirilmiştir⁹⁸. Almanya’da 1985 yılında soykırımı reddetmek, soykırımdan kurtulan kimseleri tahkir eden bir hareket olarak tanımlanmış ve bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılmıştır. Yine Fransa’daki hafıza yasaları bu bağlamda önemli bir örnektir. Fransa’da hafıza kanunları (*loismémorielles*), belirli suçların veya zarar veren eylemlerin sonucunda acı çeken veya hayatını kaybeden kişileri anmak veya toplumsal hafızaya yerleştirmek amacıyla çıkarılmaktadır. 22 Aralık 2011 tarihinde UMP milletvekili Valérie Boyer tarafından hazırlanan “soykırımların varlığının inkârının cezalandırılmasına dair kanun” (“inkâr kanunu olarak da adlandırılan) buna örnektir. Bu düzenleme, 23 Ocak 2012 tarihinde Senato’da onaylanmıştır. Kanunun iptali için 77 senatör ve 65 milletvekili tarafından Fransız Anayasa Konseyi’ne yapılan başvurular neticesinde 28 Şubat 2012’de, Anayasal ilkelere ve 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirine aykırı olduğu gerekçesiyle kanun iptal edilmiştir⁹⁹.

⁹⁷ Müller, *On the Origins*, s. 279.

⁹⁸ Militan demokrasinin tanımı ve Almanya’da ortaya çıkışı ve uygulamaları hakkında bkz. Hakyemez, s. 30 ve 91 vd.

⁹⁹ Temelat, s. 6. Fransız Senatör Hyest tarafından hafıza yasası olarak nitelendirilen Fransız yasaları şunlardır: 13.07.1990 tarihli ve 90-615 sayılı tüm ırkçı,

Müller'e göre bu tip örnekler, anayasal vatanseverliğin liberal olmayan bir sonucudur¹⁰⁰. Eğer anayasal vatanseverlik, müzakere eksenli ise topluma dair ihtilâflı bir konu neden müzakere konusu yapılmamaktadır? Bu anlayış, özünde ifade özgürlüğünün ihlalidir. Eğer demokrasi, ihtilâfları yaratmakta potansiyel bir role sahipse, ihtilâflı konuların vazgeçilmez ve kesin doğrularla çerçevelenmesi, demokrasi anlayışının kendisiyle çelişecektir.

SONUÇ

Anayasal vatanseverliğin Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de tartışılıyor olmasının en önemli sebeplerinden biri geçmişle yüzleşme meselesidir. Avrupa'nın ortak bir hafızada birleşebilmesi ve toplu günah çıkartabilmesi kanaatimizce zordur. Avrupa Birliği içinde önceden zaten var olan ve tekil

antisemitist ve yabancı düşmanlığı eylemlerinin önlenmesine ilişkin yasa (Gayssot Yasası); 18.10.1999 tarihli ve 99-882 sayılı "Kuzey Afrika'da yürütülen operasyonlarda" ibaresinin "Cezayir Savaşında veya Tunus ve Fas'taki mücadelelerde" ibaresi ile değiştirilmesine ilişkin yasa (bahse konu yasa ile Fransız Maluliyetten dolayı askeri emeklilik ve savaş mağdurları yasasında değişiklik yapılmıştır); 10.07.2000 tarihli ve 2000-644 sayılı Fransız devletinin ırkçılık ve Yahudi karşıtlığı mağdurlarının anısına ulusal gün tesis edilmesine ilişkin yasa 29.01.2001 tarihli ve 2001-70 sayılı 1915 Ermeni soykırımının tanınmasına ilişkin yasa (Ermeni Yasası); 21.05.2001 tarihli ve 2001-434 sayılı köle ticaretinin insanlığa karşı suç sayılmasına ilişkin yasa (Taubira Yasası); 23.02.2005 tarihli ve 2005-158 sayılı ülkesine iade edilen Fransız vatandaşların ulusal katkısının ve Ulusun tanınmasına ilişkin yasa (Mekachera Yasası). **Temelat**, s. 26-27. 13 Aralık 2005 tarihinde *Libération* gazetesinde yayımlanan "Liberté pour l'histoire" (Tarih İçin Özgürlük) başlıklı bir dilekçe kaleme almışlardır: "*Tarih günümüz siyasetinin kölesi olmamalıdır. (...) Tarih yasal bir obje değildir. Özgür bir ülkede, tarihsel gerçeği tanımlama hakkı ne Parlamento'ya, ne de yargı makamlarına aittir. Devlet politikası, en iyi niyeti taşısa dahi, tarih politikası değildir.*" Dilekçede imzası bulunan kişiler Ocak 2006'da Tarih İçin Özgürlük Derneğini (*L'Association Liberté Pour l'Histoire*) kurmuşlardır. Tarih İçin Özgürlük Derneği Başkanı tarihçi Pierre Nora'ya göre, hafıza yasalarıyla günümüze ait manevi hükümler, zaman içinde oluşan değişiklikleri dikkate almaksızın geçmişte edilmektedir. **Temelat**, s. 26-30.

¹⁰⁰ **Müller**, Constitutional Patriotism,, s. 39.

millî aidiyetleri aşarak üst bir kimlikte buluşmak için geliştirilmiş olan bu yaklaşımı, Türkiye'ye uyarlamaya çalışmak da tek bir devlet içerisinde farklı kimliklerin varlığını tescil etme çabasını içermektedir¹⁰¹. Türkiye kendi hafızasındaki hangi ihtilâflı konuları yoklayacaktır ve bu hafıza yoklaması nasıl gerçekleşecektir? En önemlisi de bu hafıza yoklamasının yaptırımı ne olacaktır ve nasıl belirlenecektir¹⁰²?

Anayasal vatandaşlık, belirtmeye çalıştığımız üzere birçok açıdan tartışmalı bir kavramdır. Kavram, bir demokrasi ve özgürlük tahayyülü olarak ortaya çıkmamıştır; özellikle Alman toplumunun sorunlarıyla baş edebilmek için geliştirilmiş bir deva denemesidir. Her toplum, özgün sorunlarına özgün çözüm önerileri geliştirme kabiliyetine sahiptir. *Caniklioğlu*'nun belirttiği üzere:

“Sözün namusunu korumalıyız. Kavramları akıl tutulması yaratacak biçimde eğip bükmeden, popüler demokrasi anlayışının tartışma kaldırmayan ve demokrat kimlik ve tercihler üzerinden kurulan koroya katılmanın önşartı üzerinden uzlaşılan ilkelerini kalkan yapıp siperine gizlenmeyi

¹⁰¹ **Gülalp**, Anayasal Vatandaşlık, 2008, <http://www.yenianayasaicin.org/?p=99#more-99>, 15.04.2009.

¹⁰² *Ortaylı*'nın da belirttiği üzere yine sürekli konuştuğumuz bir mevzu, Ermeni meselesi ve arşivlerin açılmasıdır. *Ortaylı*'ya göre bu konuda söz söyleyenlerin tamamına yakını arşivin ne olduğunu bilmemektedir. “(...) Bir kez dahi arşive gidip orada ne gibi tasnifler var, o tasniflerden nasıl belge çıkar, belgelerin içindeki bilgiler neyi nasıl ifade eder, ne nasıl değerlendirilir, Osmanlı bir belgeyi 17. asırda nasıl yazar, 18. asırda nasıl yazar bilmeden feveran ediyorlar: “Arşivleri kapalı tutuyorlar!” Daha ilginç, bunu söyleyenler, yabancı arşivler üzerinde çalışmayı da bilmiyorlar, yani belgeleri senkronize okumak gibi bir vasıfları yok. Zaten bu konudaki külliyatın çoğu propaganda mahiyetli. İki tarafta da ezbere davranıyor, üslup olarak problemi anlayanı yok. “Holokost” benzeri bir jenositten bahsediliyor. Oysa ne bu taraf biliyor holokostu, ne diğer taraf. Bilgiden uzak düşünülünce bir tarafın suçlaması ve öbür tarafın savunması üzerine kurulu yaramaz bir tartışma içinde buluyoruz kendimizi. Bu sözler, ciddi heyetler önünde geçerliliği olan ifadeler değildir.” **Ortaylı**, Tarih Yapmak/Tarih Yazmak İkileminde Türkiye, <http://www.rekabet.gov.tr/Resources/PersembekonferanslariYayin/perskonfyyn94.pdf>, 20.03.2013.

reddederek, konuşmanın zeminini yaratmak ve bu zeminde buluşmak zorundayız¹⁰³.”

İnsanlığın maruz kaldığı şiddetin köklerini ve nedenleri doğru tespit ederek bir daha yaşanmaması için önlemler geliştirmek önemlidir¹⁰⁴. Ancak “geçmişle yüzleşin!” şeklindeki “dayatma”nın nedenleri de iyi sorgulanmalıdır. Geçmişle hesaplaşma yöntemleri, toplumdaki müzakere yollarını baştan kapatabilir ve toplumu daha da uç noktalara götürebilir. Eğer müzakere edebilmek bir amaçsa, bu amacı gerçekleştirebilmek için öncelikle bir araya gelebilmeyi sağlayacak dinamikler geliştirilmelidir. Örneğin, “temsilde adalet, yönetimde istikrar ilkesini” dengeleyebilecek bir seçim kanunu ve parti içi demokrasinin güvencesi olabilecek siyasî partiler kanunu, vatandaşlar arasındaki diyalogun gelişmesinde önemli katkılar sağlayacaktır. Ayrıca, anayasal vatanseverlik konusu tartışılırken hep bireye odaklanılmaktadır ve devletin bireye bakışı üzerinden kavrama yaklaşmaktadır. Oysa anayasal vatanseverlik, anayasal kurumlara ve ilkelere bağlılığı gerektirmektedir. Anayasal vatanseverlikte, vatandaşlar arasında devletin kurumlarına bağlılık oluşturmak önemlidir ve buradaki bağ, “sahte kültürel bir bağ” değildir¹⁰⁵.

Anayasal vatanseverlik gibi Almanya’nın ve Avrupa Birliği’nin sorunları için ortaya konulan bir kavram, Türkiye’nin vatandaşlık problemlerine çözüm olabilecek yeterliliğe mi yoksa “ithal” buhranlar üretme potansiyeline mi sahiptir? Bu kavram, Türkiye için tutarlı çözüm yolları üretebilir mi? Türkiye’nin düşünce zemininde ve ikliminde, bu kavramın içselleştirilmesinin zorlukları nelerdir? *Bilgin*’in belirttiği üzere, yine “Türkiye ve benzeri ülkelerin entelektüel dünyası, yanlı Batı literatüründen besleniyor. Bu durumun yarattığı çıkmaz, iç içe yaşadığımız sorunları, sorunların kendisinden kalkarak değil, batının normatif gözüyle düşünmemizde somutlaşıyor¹⁰⁶.” Diyebilir miyiz? Elbette. Vatandaşlığı, belirli kavramlarla ifade

¹⁰³ **Dikmen Caniklioğlu**, *Gündemin Sahipleri*, s. 219.

¹⁰⁴ **Dikmen Caniklioğlu**, *İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım*, s. 1244.

¹⁰⁵ **Faulks**, s. 52.

¹⁰⁶ **Bilgin**, *Kimlik İnşası*, s. 246.

etmeye çalışırken, bu kavramların peşinden sürüklenip kendi sorunlarımızın tahlilinden uzaklaşabilme veya kendi sorunlarımızı, sorunlu ve tartışmalı kavramlar temelinde ele alırken daha da büyütüp çoğaltma tehlikesiyle karşı karşıyız.

Anayasal vatandaşlık, soyut içeriği ve spesifik uygulanma denemeleriyle Türkiye’deki vatandaşlık tartışmalarına çözüm olabilecek bir niteliğe sahip değildir. Anayasada belli bir vatandaş tanımının dikte edilmesini eleştirenler, bu kavramın amaçladığı ilkelerin dikte edilmesinin önüne nasıl geçecektir? Bir arada yaşamayı sağlayacak ittifaklar nasıl belirlenecektir? Vatandaşlığın anayasalarda düzenlenmesini amaçlayan ve bu yolla vatandaşlığa ilişkin kurumları ve ilkeleri anayasa yoluyla güvence altına almak isteyen çözüm arayışı, anayasal vatandaşlık kavramının yaratılmasına neden olmuştur. Ancak günümüzde vatandaşlığın anayasalarda düzenlendiği dikkate alındığında, anayasal vatandaşlığın hedefinin hâlihazırda yerine geldiği söylenebilir. Misyonunu tamamlamış bir kavramın peşinde yaşanan sorunlara, “ithal sorunlar” eklemek, yaşadığımız sorunları derinleştirecektir.

Kaynakça

- Bauman**, Zygmunt; *Bireyselleşmiş Toplum*, İkinci Basım, (Ayrıntı Yayınları), İstanbul 2011.
- Bilgin**, Nuri; “Geçmişin Araçsallaştırılması: Tarih ve Kolektif Bellek II, (*Toplumsal Tarih*, Sayı:174, Haziran 2008), s. 34-40, (Tarih ve Kolektif Bellek II).
- Bilgin**, Nuri; “Pierre Nora’nın “Bellek Yerleri”nden Esinle Cumhuriyetin Bellek Kişileri, (*Toplumsal Tarih*, Sayı: 169, Ocak 2008), s. 20-26, (Cumhuriyetin Bellek Kişileri).
- Bilgin**, Nuri; “Ermeni Soykırım İddiaları ve Tarihin İnşası”, <http://www.dagarcikturkiye.com/dosyalar/dosyayonetici/dosya/01012012002549.pdf>, 20.02.2013, (Ermeni Soykırım İddiaları ve Tarihin İnşası).
- Bilgin**, Nuri; *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar, Ankara 2007, (Kimlik İnşası).
- Bilgin**, Nuri; “Cumhuriyet Fikri ve Yurttaş Kimliği”, (*75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998), s. 139-150, (Cumhuriyet Fikri ve Yurttaş Kimliği).
- Boraine**, Alex; “Geçmişle Hesaplaşma: Neden ve Ne için?”, (*Geçmişin Yükünden Toplumsal Barış ve Demokrasiye*, Heinrich Boll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, İstanbul 2007), s. 9-13.
- Coşkun**, Vahap; “Anayasal Vatandaşlık”, (*Toplumsal Barışın İnşası Sivil Bir Anayasa Arayışı*, Heinrich Böll Stiftung Derneği, İstanbul 2009), s. 81-87.
- Çağlar**, Bakır; *Anayasa Bilimi-Bir Çalışma Taslağı*, (BFS Yayınları), İstanbul 1989, (Anayasa Bilimi-Bir Çalışma Taslağı).
- Çağlar**, Bakır; “Avrupa Yeni Mekânında Kurumsallaşma: Hukuk ve Demokrasi”, (*Anayasa Yargısı Dergisi*, No: 9, Ankara 1992), s. 233-282, (Hukuk ve Demokrasi).
- Çağlar**, Bakır; “Hukuk”la Kavranan “Demokrasi” ya da “Anayasal Demokrasi”, (*Anayasa Yargısı*, No: 10, Ankara 1993), s. 233-276, (Anayasal Demokrasi).

- Dikmen Caniklioğlu**, Meltem; “Görebildiğimiz Kadar Hukukun, Aklın ve Vicdanın Penceresinden İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım”, (*İstanbul Barosu Dergisi*, Cilt: 83 Sayı: 2009/3), s. 1243-1269, (İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım).
- Dikmen Caniklioğlu**, Meltem; “Gündemin Sahipleri: Son Anayasa Tartışmalarında Hukuk Dilinin Popülist Kötüye Kullanımı”, (*Ankara Barosu Uluslararası Hukuk Kurultayı 2010 -1*, Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2011), s. 216-235, (Gündemin Sahipleri).
- Dikmen Caniklioğlu**, Meltem; “Yeni Bir Anayasa İçin/İçinde Haklar ve Özgürlükler”, (*Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt:1, S:1, İstanbul 2012), s. 233-246, (Yeni Bir Anayasa İçin/İçinde Haklar ve Özgürlükler).
- Emerson**, Rupert; *Sömürgelerin Uluslaşması*, Çev. Türkkaya Ataöv, (Türk Siyasî İlimler Derneği Yayınları), Ankara 1965.
- Erdem**, Fazıl Hüsnü; “Yeni Anayasaya Doğru: Vatandaşlık Osmanlı-Türkiye Anayasalarında ve Yeni Anayasada Vatandaşlık”, (Seta Analiz, Sayı: 51), Nisan 2012.
- Erdenir**, F.H.Burak; *Avrupa Kimliği/Pan-milliyetçilikten Post-milliyetçiliğe*, (Ümit Yayıncılık), Ankara 2005.
- Esen**, Bülent Nuri; *Anayasa Hukuku Genel Esaslar*, (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları), Ankara 1970.
- Faulks**, Keith; *Citizenship*, (Routledge), USA-Canada 2000.
- Fossum**, John Eric; “Deep Diversity Versus Constitutional Patriotism Taylor, Habermas and The Canadian Constitutional Crisis”, (*Ethnicities*, Vol 1(2): 179-206, 2001), s. 179-206.
- Gözler**, Kemal; “Üniter Devlet ve Demokratik Açılım”, (*Türkiye Günlüğü*, Sayı 99, Güz 2009), s. 81-89, (Üniter Devlet ve Demokratik Açılım).
- Gözler**, Kemal; *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, (Ekin Kitabevi), Bursa 1999, (Anayasa Hukukunun Metodolojisi).
- Göztepe**, Ece; “Yurttaşlığın Kamusal Ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve “Göçmen Forumu” Örnekleri”, (*Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı:4, Ankara 2003), s. 229-248.

- Gülalp**, Haldun; *Anayasal Vatandaşlık*, 2008, <http://www.yenianayasaicin.org/?p=99#more-99>, 15.04.2009.
- Güvenç**, Bozkurt; “Tarihi Perspektifte Kimlik Sorunu Özdeşimlerini Belirleyen Bazı Etkenler”, (*Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu*, 2. Baskı, Tarh Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007), s. 23-29.
- Habermas**, Jürgen; “Avrupa’nın Niçin Bir Anayasaya Gereksinmesi Var?” (*Cogito-Avrupa’yı Düşünmek*, 39, İstanbul 2004), 302-324, (Avrupa).
- Habermas**, Jürgen; “Öteki” Olmak “Öteki”yle Yaşamak (İ. Aka, Çev.), (Yapı Kredi Yayınları), İstanbul 2004, (Öteki).
- Habermas**, Jürgen; *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti* (M. Beyaztaş, Çev), (Bakış Yayınları), İstanbul 2002, (Küreselleşme).
- Hakyemez**, Yusuf Şevki; *Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası*, (Seçkin Yayıncılık), Ankara 2000.
- Hayward**, Clarissa Rile; “Democracy’s Identity Problem: Is “Constitutional Patriotism” The Answer?” (*Constellations*, Volume 14, Number 2, 2007), s. 182-196.
- Kaboğlu**, İbrahim Ö; *Anayasa Hukuku Dersleri*, 4. Baskı, (Legal Yayıncılık), İstanbul 2009.
- Kaya**, Ayhan ve **Tarhanlı**, Turgut; *Türkiye’de Azınlıklar ve Anayasal Yurttaşlık*, 2005 <http://www.tesev.org.tr/etkinlik/yeyniyay16subat2005.php>, 10.12.2008.
- Kerestecioğlu**, İnci Özkan; “Milliyetçilik: “Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens”ten Frankeştayn’ın Canavarına”, (*19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (Der. H.Birsen Örs), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008), s. 307-351.
- Kılıçbay**, Mehmet Ali; *Uyruktan Vatandaşa Geçimden İktisada*, (İmge Kitabevi), Ankara 1996.
- Kohn**, Hans; “The Nature of Nationalism”, (*The American Political Science Review*, Vol: 33, No: 6, Dec. 1939), pp. 1001-1021, (The Nature of Nationalism).

- Kohn**, Hans; *The Idea Of Nationalism, A Study in Its Origins and Background*, (Macmillan), New York 1956, (The Idea Of Nationalism).
- Lagrou**, Pieter; “Ortak Anılar İçin Bir Yer Olarak Avrupa”, (*Geçmişin Yükünden Toplumsal Barış ve Demokrasiye*, Heinrich Boll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, İstanbul 2007), s. 29-35.
- Müller**, Jan-Werner Müller; *Constitutional Patriotism*, (Princeton University Press), USA 2007, (Constitutional Patriotism).
- Müller**, Jean-Werner; “On the Origins of Constitutional Patriotism”, (*Contemporary Political Theory*, 2006, 5), s. 278-296, (On The Origins).
- Müller**, Jean-Werner; “Seven Ways to Misunderstand Constitutional Patriotism”, (*Notizie di POLITEIA*, XXV, 96, 2009), s. 20-24, (Seven Ways).
- Müller**, Jean-Werner; “Three Objections to Constitutional Patriotism”, (*Constellations*, Volume 14, No 2, 2007), s. 195-206, (Three Objections).
- Nomer**, Ergin; “Anayasa ve Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlığı”, (*Erdoğan Teziç’e Armağan*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, Beta Basım, İstanbul 2007), s. 843-846.
- Nora**, Pierre; *Hafıza Mekanları*, (Dost Kitabevi), Ankara 2006.
- Ortaylı**, İlber; *Tarih Yapmak/Tarih Yazmak İkileminde Türkiye*, <http://www.rekabet.gov.tr/Resources/PersembekonferanslariYayin/perskonfyyn94.pdf>20.03.2013.
- Öğün**, Süleyman Seyfi; *Türk Politik Kültürü*, (Alfa Yayınları), İstanbul, 2000.
- Özcan**, Mehmet Tefik; “Neoliberalizmden Sonra Hukuk Devleti”, (*Ankara Barosu Uluslararası Hukuk Kurultayı*, Cilt: 1, Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2009), s. 394-403.
- Renan**, Ernest; *What’s a Nation?*, <http://ig.cs.tu-berlin.de/oldstatic/w2001/eu1/dokumente/Basistexte/Renan1882EN-Nation.pdf>, 05.02.2009.

- Sancar**, Mithat; *Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, 3.Baskı, (İletişim Yayınları), İstanbul 2010, (Geçmişle Hesaplaşma).
- Sancar**, Mithat; “Evrenselleşme Sürecindeki Geçmişle Hesaplaşılması”, (*Geçmişin Yükünden Toplumsal Barış ve Demokrasiye*, Heinrich Boll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, İstanbul 2007), s. 14-23, (Evrenselleşme).
- Sarıbay**, Ali Yaşar; *Uzman Gözüyle Politikada Özür Dileme Psikolojisi* (Röportaj), 09.01.2012, http://www.aktuelpsikoloji.com/haber.php?haber_id=11089, 20.02.2013, (Özür Dileme).
- Sarıbay**, Ali Yaşar; “Açılışın Öteki Yüzü: Demokrasinin Ontolojisi Olarak Medeniyet Tahayyülü”, (*Türkiye Günlüğü*, Sayı 99, Güz 2009), s. 19-25, (Açılışın Öteki Yüzü).
- Sarıbay**, Ali Yaşar; “Politik Anayasacılık: Hukukun Politik Mantığı”, (*Prof.Dr. Ergun Özbudun’a Armağan*, Cilt 1, Yetkin Yayınları, Ankara 2009), s. 383-397, (Politik Anayasacılık).
- Taylor**, Charles; *A Secular Age, Religion in the Public Sphere: Constitutional Patriotism*, <http://blogs.ssrc.org/tif/2008/01/12/constitutional-patriotism/>, 24.02.2013.
- Tekeli**, İlhan; “Tarih Yazıcılığı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler”, (*Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu*, 2. Baskı, Tarh Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007), s. 1-6.
- Temelat**, Neslihan; Kanunlar ve Hafıza: Fransa Parlamentosunda Kabul Edilen 2012 Soykırım İnkârı Yasası Üzerine, (*Yasama Dergisi*, Sayı: 19, Eylül-Ekim-Kasım-Aralık 2011), s. 5-36.
- Weber**, Max; *Sosyolojinin Temel Kavramları*, Çev. Medeni Beyaztaş, (Bakış Yayınları), İstanbul, 2002.
- Yükselbaba**, Ülker; *Habermas ve Kamusal Alan: Burjuva Kamusal İkesinden, İletişimsel Kamusallığa Geçiş*, (On İki Levha Yayıncılık), İstanbul 2012.